

משה כהן

מעמד האישה הבדווית בישראל – תמורות כלכליות וחברתיות

תאריכים: בדווי, ערבי, פריון נשים, מעמד כלכלי, חברתי, חינוכי ודתי, חתונה, ברית מילה, אגנט, ולי, דוח'לה, בדע, ח'שאשה, דחייה, סחג'ה, מנהג, ערף.

תקציר

מעמדה של האישה הערבייה בכלל והבדווית בפרט, הוא נושא ראוי לעיון ולדין נרחב. המעין בתמורות שחלו במעמדה של האישה הבדווית בעשורים האחרונים יגלה תמורות רבות בתחומים שונים. תמורות אלה קשורות לכל תחומי חיו של הבדווי: התחום החברתי, התחום הכלכלי והתחום החינוכי, ובמידה זו או אחרת של אינטנסיביות גם בתחום הדתי.

במאמר זה ניסיתי לסקור תמורות מספר שחלו, כאמור, במעמדה של האישה הבדווית, זאת עשיתי בשימת דגש מיוחדת על ההשוואה במישור החינוכי בין מצב ההשכלה בין שני העשורים האחרונים לתקופתנו אנו. כדי שנראה את הדואליות, העליות והמורדות, שבתמורות החברתיות, הבאתי כדוגמה בסוף המאמר את החתונה הבדווית מחד גיסא, עם התמורות האיטיות אך הקונסיסטנטיות שחלו בה; ומאידך גיסא, ובה בעת, ציינתי את מילת הבנות, אשר חכמי האסלאם נחלקו לגביה. זאת, כדי להצביע על תופעות שונות ולעיתים אף מנוגדות. חלקן של תופעות אלה חדש, חלקן עתיק, אך מקצתן מצוי עד היום בקרב הבדווים.

רקע היסטורי ואטימולוגי למושגים "ערבי" "בדווי"

המזרחן הדגול ברנרד לואיס, בספרו "הערבים בהיסטוריה", מצטט דברים שנאמרו בכינוס של מנהיגים ערביים, ואשר על פיהם ערבי הוא "כל מי שחי בארצנו, דובר את שפתנו, מתחנך על תרבותנו וגאה בתהילתנו".¹ המילטון גיב, מזרחן מערבי ידוע נוסף, כתב:

מעוף ומעשה מס' 5, תשנ"ט – 1999

"ערבים הם כל מי שלדידם העובדה המרכזית בהיסטוריה היא שליחותו של מוחמד וזיכרון האימפריה הערבית, ומי שנוסף על כך משמרים את הלשון הערבית ואת מורשתה התרבותית כנכס משותף".² שתי הציטטות דלעיל מתייחסות לתהליך היסטורי ארוך שעברה אוכלוסיית המזרח התיכון במהלך השנים, והן מקפלות בתוכן אפיונים שונים, מהם דתיים ומהם תרבותיים, בהגדרת המושג "ערבי".

לראשונה מופיע המושג ערבי במאה התשיעית לפנה"ס, כשזיהו את הערבי עם הבדווי הנודד בערבה – במדבר של צפון חצי האי ערב. אף במקרא מוזכרים ערבים במשמעות של שוכני מדבר או נוודים.⁴ בתקופות מאוחרות יותר קיבל המונח מובנים נוספים, תרבותיים, אתניים, לשוניים ואחרים. אך בתקופה העבאסית המאוחרת במאות ה-12-13 לפנה"ס, חוזרת המילה למובנה הקודם החברתי, המזהה את הבדווי הנודד כערבי. המונח "ערבי" התייחס אז אל אותה קבוצה של נוודים ערביים אשר שמרו בנאמנות את אורחם ורבעם של הערבים.

שתי הגדרות למושג "בדווי":

- א. נוודים ערבים החיים באוהלים.
- ב. ערבים המזדהים עם שבט ולא מקום.³

במאה העשרים צמחו משנות חברתיות מדיניות חדשות, עלה על הבמה רעיון הלאומיות, ונוסף נופך חדש למונח "ערבי" – רעיון של אומה אחת השותפה ללשון, תרבות ושאיפה לעצמאות ולאחדות פוליטית הלכה למעשה. מבחינה לשונית יש המייחסים את השם "ערבי" ל"ערב" במשמעות של מערב, היינו לא מאורגן, או "עבור" במשמעות של לחלוף, לנוע ולהתנועע ממקום אחד למשנהו.

אבן ח'לדון, היסטוריון וגיאוגרף ערבי מתוניס, טוען שהערבים הם "קיבוץ טבעי בעולם" והוא מזהה ערבי עם הבדווי הנודד, הנווד, זה שפרנסתו על הגמלים והוא מצוי בלב המדבר: "הבדווים הם קיבוץ טבעי בעולם, והם השורש ממנו מתפתחים הענפים האחרים ושבלעדיו אין סיפוק צרכים אלמנטרי".⁵ יוצא, אפוא, ששני המונחים "ערבי" "בדווי" גזורים ככל הנראה, ממילים המצביעות על אותו קיבוץ אנושי בטריטוריה זהה: מדבר, ערבה, והנדידה, שהיא דרך הסתגלותו של האדם לחיי המדבר.

מיהו הבדווי כיום, האם הוא נווד ערבי יושב אוהלים? האם בדווי הוא כל ערבי המתייחס לשבט, מקום?

בעבר התאימו שתי ההגדרות לאורח חייו של הבדווי הנוודי, ואילו כיום נמצאים הבדווים התושבים במרחבי המזרח התיכון בשלבים שונים של התיישבות וויתור על חלק מאורח החיים המסורתי. הבדווי הנווד מזהה תמיד עם השבט שאליו הוא מתייחס, וזה מהווה עבורו קבוצת התייחסות, משענת ומקום שייכות. ללא השבט אין למעשה לבדווי הנווד אפשרות של קיום עצמאי.

הסטטוס החברתי של האישה הבדווית – התמונה הנורמטיבית

ככלל, הנשים בחברה הבדווית מופלות לרעה על פי הפרספקטיבה המערבית, והשתלטות הגברים מונעת מהן חופש אישי. קיים פיצול ברור בחברה הבדווית בין חברת הנשים לחברת הגברים. האישה הבדווית אינה ישות עצמאית העומדת בפני עצמה ולעצמה, אלא היא חלק אינטגרלי מן ההוויה הגברית, ונתפסת כקניינו של הגבר.⁶

הבת שייכת לאביה, ולאחר נישואיה היא עוברת מבית אביה לבית בעלה, ולא לביתה. תפיסה יסודית חברתית זו רואה עולם פטריארכלי, עולם של גברים, המונהג על ידי גברים, למען גברים, ולאשה אין מקום מוגדר מאוד במערך חברתי זה. על האישה חל "טאבו", אשר נועד לבודד אותה ולמנוע ממנה כל מגע עם אדם זר. היא אינה יכולה לשבת בחברת גברים ואינה יכולה ליטול חלק בהחלטות חברתיות, כלכליות ופוליטיות. היא אינה שותפה שווה בניהול המשק, למרות שאחזקת משק האוהל מוטלת עליה. היא מוגבלת בתנועותיה, ובעיקרו של דבר יושבת היא באוהל עם ילדיה בעוד הבעל יוצא למסעות, נפגש עם זרים ומרחיב את דעתו. הגבר הוא הדואג לפרנסה, והוא הקובע הראשון והמחליט בכל מה שקשור בענייני המשפחה, החל במדיניות ניהול המשק, וכלה בנישואי ילדיו – "הגבר הוא המשפחה". תפקידה העיקרי והמרכזי של האישה הוא העמדת צאצאים וגידולם, בכך מסייעת האישה לקיומו של העולם הגברי. האישה מטפלת בילדים עד אשר הם הופכים לגברים עצמאים, ואישה ולדנית, המעמידה בנים הרבה, ממלאת את תפקידה בצורה הטובה ביותר.⁷

האישה, כאמור, משוללת כל אחריות חברתית פוליטית ואף משפטית. האחריות המשפטית של האישה נותרת לעולם בבית משפחת אביה, בידי "האגנט" (קרוב משפחה המשתייך לקבוצת הערבות של אביה, כלומר גבר, הקרוב ביותר אליה: אב, אחי האם, אח וכד'). היא אינה יכולה לתבוע ולא

להיתבע, האפוטרופוס שלה ("ולי"), האחראי עליה מבחינה משפטית, הוא שיתבע והוא שייטבע, והוא אשר דרכו ובאמצעותו תימסר עדות האישה במידת הצורך.

מחקרים מספר נעשו בנושא מעמד האישה בחברה הבדווית, חלקם מצביעים על כך שהשינוי המסיבי העובר על החברה הבדווית, החל במגורים וכלה באמצעי צריכה, פוסח ואינו משפיע בצורה שווה על חיי הגבר והאישה. גברים ונשים בדווים חווים באופן שונה שינויים חברתיים אלה. הבא במגע ישיר עם סוכני או גורמי השינוי הם הגברים, ואילו האישה נשארת קשורה לבית ולמשפחה, ומבחינתה, נעשה מרחב המחיה מצומצם יותר במקום שבו היינו מצפים שיתרחב. נגישותן של הנשים הבדוויות לשינויים ולחידושים בתחומי החינוך והעבודה, למשל, תלויה במידה זו או אחרת בעמדת הגברים שבמשפחה, האפוטרופוס ובעלה, כלומר, עם גבור השינויים החברתיים והמודרניזציה הגואה, נותרה תפיסת העולם החברתית כשהייתה, והיא זו אשר מכתובה במידה רבה את היחס לאישה בחברה הבדווית.⁸

מעמדה של האישה הבדווית ממשיך אפוא להיות נחות גם בגלל השיתוף המתמשך בסמלי הכבוד והבושה (אלשרף ואלער־ד), הקובעים את מדיניות הקהילה, ובשל האינטרס של המשפחה להעלות את מעמדה בקהילה ובשבת, על ידי הגבלתה של האישה לבית. כך תוכל להקדיש את רוב זמנה להגדלת המשפחה, שכן אחד הגורמים המכריעים במוביליות החברתית של המשפחה הבדווית הוא גודל המשפחה, המביא לעוצמה וליוקרה.

ראוי לציין שלמרות הגבלתה של האישה לבית, הנצחת נחיתותה ומניעת השכלתה, אנו מוצאים כי גוברת מגמה של ירידה בפריון הנשים המוסלמיות בכלל ובתוכן גם הנשים הבדוויות, עקב השפעתה המתמשכת של המודרניזציה על כל היבטיה. מגמה זו, יחד עם מגמות מנוגדות אחרות: כלכליות, מסורתיות וחברתיות, משפיעות בהכרח על התפתחות מעמדה החברתי של האישה.⁹

נתוני השכלת נשים בחברה הבדווית בישראל

התפיסות המתייחסות לחינוך ולהשכלה ביחס לבת ולאישה הבדווית מושפעות בהכרח ממגמות מנוגדות, חברתיות ודתיות, השוררות בחברה הישראלית בכלל ובחברה הבדווית בפרט.

העובדות מציינות שאחוז הבנות הלומדות עולה בהדרגה. אם ב-1965 רק 9.1% מכלל התלמידים במגזר הבדווי היו בנות, כעבור 23 שנים, ב-1988,

אחוז הבנות הלומדות עלה ל-37.3%, ורק לפני 3 שנים, בשנת 1995, 44% מכלל אוכלוסיית התלמידים הן בנות.

למרות עלייה זו בסטטיסטיקה הכללית, אחוז התלמידות בכל שנתון יורד עם העלייה ברמת הכיתה. 47% מכלל תלמידי גני הילדים הן בנות, אך מספרן בכיתות י"א-י"ב מהווה רק 35% מכלל התלמידים.¹⁰ להלן נדגים, עפ"י מחקרים שנעשו, על המגמות חינוכיות שהוזכרו:

יחס בנים/בנות הלומדים במערכת החינוך הבדוית¹¹

השנה	מספר בנים	מספר בנות	סה"כ תלמידים	שיעור הבנות ביחס לבנים	שיעור הבנות ביחס לסה"כ
תשמ"ג	7,338	3,826	11,024	53%	35%
תשנ"ג	13,096	10,553	23,649	81%	45%

מסקנה ברורה העולה מן הנתונים מראה כי באופן כללי חלה בעשור זה עלייה מתמדת בשיעור הבנות הלומדות, כאשר בשנת תשמ"ג (1982/3) עמד היחס על 2:1, היינו, על כל שני בנים למדה בת בדווית אחת, הרי שבשנת תשנ"ג (1992/3) הפער המשיך להצטמצם ועמד על 5:4.

אף שמערכת החינוך הבדווית והמופקדים עליה יכולים לזקוף לזכותם את העלייה במספר הבנות הלומדות, עדיין בטווח השנים שהזכרנו, כחמישית מכלל בנות הבדווים לא מבקרות כלל בבתי הספר. כלומר, המערכת טרם התגברה על אפליית הבנות לחלוטין ולא הצליחה לאכוף חוק חינוך חובה לגביהן.¹²

מחקר שנערך לפני כשלוש שנים מורה על עלייה ניכרת בלימודי בנות בדוויות בנגב. במחקר נמצא שבני הדור הצעיר מעדיפים כיום יותר ויותר לשאת נשים משכילות, וכאשר אלה אינן בנמצא באזורם, הם נישאים לנשים מחוץ לאזור. עדיין ככל שהנערה הבדווית מתבגרת ויכולה לתרום לכוח העבודה המשפחתי ולהיחשב ככשרה לנישואין, מעוניינים ההורים להשאירה בבית, ולמנוע את היחשפותה לסביבת בית הספר. עם זאת, יש מספר גדל והולך של בנות הלומדות בכיתה י"ב, ותהליך זה נמשך.¹³

דומה שגורמים תרבותיים מסורתיים פוגעים בבנות הבדוויות, בייחוד בגיל ההתבגרות ובגיל הלימודים העל יסודיים. יש גם לציין את התערבות הגורמים הפונדמנטליסטים של התנועות האיסלאמיות למיניהן, אשר קנו אחיזה לא מבוטלת במגזר הבדווי, ומסיגים את מגמות ההתקדמות לאחור. דבר זה מוסיף

נדבר מסובך לאפליה ולמידת החופש שזוכה לו האישה/הנערה הבדווית, וקשה יהיה למערכות החינוך השונות, כפי שהן פועלות, להתמודד עם אפליה זאת. הנכונות כיום מצד מנהלי בתי הספר הבדווים, וגם מצד חלק גדל והולך של ההורים, לקדם את הבנות לקראת יתר שוויון בחינוך. יש יותר נכונות למניעת נשירה, לקראת הישגים לימודיים, כדי שיוכלו להשתלב ביתר קלות בחינוך העל תיכוני, ובתקווה שיוכלו להשתלב במקצועות שהיו חסומים בפניהן עד כה.

מנהגי חתונה ומילת בנות בקרב בדוויות בישראל

מובן שמנהגים אלה לובשים צורה ופושטים צורה עם חלוף העתים, אך עדיין יש שבטים וחמולות של בדווים בנגב המקפידים על רוב הכללים בשני נושאים חשובים אלה.

ביום החתונה המסורתית, מתכנסים האורחים בבית החתן ועורכים (מידאן), זאת מול אוהלו של החתן, בשעה שאבי החתן שוחט כבשים ומטפל בתבשילים הרבים אשר יוגשו לקרואים. החתן עצמו יושב עד לשעה אחת בצהריים בבגדיו הרגילים בין האורחים. לאחר הארוחה, מגיעות האם, האחיות והקרובות ומלבישות את הכלה בבגדי כלה מיוחדים. באותה שעה, החתן מתרחץ ומתלבש באוהלו ונעזר בידידיו.

אחר שהתלבש בבגדי החתונה הוא נכנס אחר כבוד למחיצת הגברים באוהל ("רבעה"), ויושב בראש המסובים. בשעה זו בדיוק יוצאים בעלי הסוסים ורוקדים את ריקודי "הצהיג'ה – דבקה", ואלה נמשכים כשעה.

יש הנוהגים להביא את החתן אל הקבר הקדוש של השבט או החמולה, ושם מרקדים לפניו, שכן סגולה היא לחתן להשתטח על הקבר הקדוש בשעת החתונה. בהזדמנות חגיגת זו קורא הח'טיב את "הפאתחה" מן הקוראן.¹⁴ האם, האחיות והקרובות מובילות את הכלה בבגדי חתונתה ורעולה בצעיף של משי שחור או אדמדם כדם, לאוהל המכונה "ברנה". זהו אוהל עשוי קירות ללא כיסוי מעליו. כאן פרוסה מחצלת ועליה מונחים כסתות ומזרן חדש.

טקס החתונה עצמו נמשך בין יום לשבוע ימים, אך הנוהג המקובל הוא לחגוג במשך שלושה ימים. בעלי השמחה העיקריים בקרב הבדווים הם הורי החתן (אסא אלפרח ללג'וז), אשר יחד עם בני המשפחה מכינים את האוהל הגדול האמור למוזמנים, פורשים ברצפתו שטיחים, כרים ומזרנים כדי שהקרואים יוכלו לשבת בנחת ואף ללון.

אוהלים נוספים מוקמים ליד האוהל הגדול, ודגלים בצבע לבן וצבעים נוספים מתנופפים בראשי התרנים. הזמנות כתובות ובע"פ נשלחות בעיקר אל היהודים והערבים, חבריו של החתן ובני משפחתו, ואילו האורחים הבדווים מגיעים לחתונה בעקבות הודעה הנמסרת מפה לאוזן. ככל שמספר המוזמנים רב יותר כך נחשבת החגיגה למכובדת, מוצלחת ויוקרתית, שמעלה את קרנה של המשפחה.¹⁵ לאחר הגעת הקרואים, פונים הגברים אל האוהל הגדול והנשים פונות לאוהל המיועד להן. המתנה הראויה לחתונה היא כבש או עז, אך כיום גם נהוג לתת כסף.

לאחר שהתיישבו הגברים באוהלם, אחד מבעלי השמחה מגיש למוזמנים קפה מר או תה מתוק, כשבאותה שעה הנשים שרות ורוקדות לכבוד החתן ובני משפחתו, כשהן עטויות בלבושן הבדווי המסורתי, ומקפידות להיות נפרדות מן הגברים במשך רוב שעות החתונה. רק בלילה מאוחר נפגשים הנשים והגברים כשכולם משתתפים ב-"חג'ה" מיוחדת הנקראת "צ'ח'יה". המאכל המקובל הוא ה"מנסף" הנאכל באצבעות. ה"מנסף" עשוי מחתיכות לחם יחד עם מרק ושומן כבד, כאשר עליו מוספים חתיכות כבש.

התהלוכה בחתונה יוצאת מבית החתן אל בית הורי הכלה, כדי להביאה אל ביתה החדש. בעבר, רכבה הכלה על גמל מקושט, אך כיום ירשה המכוננית את "ספינת המדבר".

האירוע החשוב ביותר בחתונה הבדווית הוא שחיטת הכבש או העז, וזה מסמל את קידוש ברית הנישואין. אחר שהכבש נשחט, הוא מוכן על ידי הנשים תוך מספר שעות כדי להגישו לאורחים לארוחת הלילה.

אחר סיום טקס ה"ח'ליה", רשאי החתן להתייחד עם כלתו ולקיים איתה לראשונה יחסי אישות. התייחדות זו נקראת בפי הבדווים "דוח'לה".

בבוקר שלאחר החתונה תבוא משפחת החתן ותוציא את הזוג הצעיר מן האוהל, ותעביר אותו אל אוהל הוריו של החתן. חוק הוא לבדווים לפרוש את כתונת הלילה של האישה על פתח מחיצת הנשים. הכלה עצמה אחר טקס נישואיה, חוזרת לביקור פרידה בבית הוריה. ביקור זה אורך בין שבוע לשבועיים, ואחריו היא חוזרת לביתה החדש. הבעל החדש מגיע ללוותה מבית הוריה בתום ביקור הפרידה, וכך היא נפרדת לצמיתות מבית אביה.

בהגיע הזוג לביתם, שוב נשחט לכבודם כבש, כדי לסמל את כניסתם הסופית לביתם החדש. טקס זה נקרא "ח'שאשה".

בשמחות החתונה יוצרות הנשים שורות שונות בחריזה, והן שרות את החרוזים בקצב המלווה במחיאיות כפיים. בדרך כלל בנויים שירים אלה שתי

שורות המושמעות לסירוגין בפי שתי נשים. שורות אלה פשוטות, נוצרות במקום באלתור, ולעתים אף ללא משמעות מדויקת. הנשים תחזרנה על אותן השורות פעמים רבות, עד אשר תמציא אחת מהן שורות חדשות עם חריזה חדשה.¹⁶ לדוגמא: "לחיים ארוכים, יא עיד, כי הקמת אוהלך בפרשת דרכים. הנה, את הקפה שלך כותשים, וספליך בשתי שורות מוכנים".

משחק חריזה קשה יותר נערך על ידי הגברים כאשר הם רוקדים את ריקוד ה"דחיה". הם עומדים כתף אל כתף, וכל אחד בתורו, מחבר שורה המתחזרת עם קודמתה. בין השורות שרים כולם פזמון חוזר.

לדוגמא:

האחד: יא הני גול אלרידה

השני עונה: אלעבי יא בנייה אלעב מא פיה זריה

השלישי: קרב אילי ח'אלך, ירמיך פי אלנאר אל קהייה.

תרגום: האני, רקדי בתי, שהרי בריקוד אין חרפה.

התקדם, בחור יפה, יופיך יובילך לאש החזקה.

תהליך זה של חריזת שורות בהפרש זמן קצר נקרא "בדע" – אלתור.¹⁷

מילת הבנות

בשבט העזאזמה ובשבטים נוספים בנגב נהוגה עדיין ברית המילה לבנות. במסגרת זו, וכמורשה מן התקופה הטרומ-אסלאמית, נתקבלה גם ברית המילה לאסלאם "ח'תאן". אמנם המנהג אינו נזכר בקוראן, אך כבר בתקופה קדומה נחשב כ"ואג'ב" או כ"סנה". לימים גם נמצאו לו רמזים אף בקוראן בדרך של דרש.¹⁹

עפ"י האסלאם, חובה זו מוזכרת בחלק מספרי ההלכה. מילת הבנות בקרב השבטים הנ"ל נערכת בטרם הגיעה הילדה לגיל שבע, והמילה נערכת בצנעה על ידי נשים ללא ידיעת הגברים.

מילת הבנות נתפסת על ידי הבדווים כפעולה שמטרתה שינוך תאוותן המינית, ובת שלא נימולה נחשבת לבלתי מטוהרת, מיועדת לפיתוי, ואסור לה לקחת חלק בהכנת דברי מאכל. זו גם הסיבה למילת הבנות בגיל צעיר יחסית, שכן היא מכשירה את הנערה ככוח עזר לאמה ולבני משפחתה בבישול ובהכנת התבשילים.¹⁸

כאמור, מקורו של המנהג הוא כנראה באפריקה. והאימפריה המוסלמית הגדולה רצתה להשאירו כמנהג על פי השיפוט המקומי, ובכל אזור שנכבש

השאירו את מנהג המקום "ערף", וצירפו אותו כשורש חשוב לארבעת השורשים של ההלכה המוסלמית.

בוועידת הרפואה המוסלמית, אשר נערכה בקאהיר לפני כעשר שנים, טען ד"ר מחמד עבד אללה ח'ליפה, כירורג מומחה מסודאן: "מילת הבנות הוא מנהג ברברי המשפיל את כבודה של הנקבה, הן מבחינה גופנית והן מבחינה נפשית, אינו מונע פריצות, ואין למנהג זה שורשים דתיים".²⁰ נראה שמנהג זה נפוץ במדינות אפריקה, מדינות המפרץ הפרסי, עומאן, אינדונזיה, מלזיה, דרום אמריקה ועוד.

מן הבחינה הדתית, אין אף פסוק קוראני מפורש בעניין מילת הבנות. גם בתורה שבעל-פה [ספרות החדית], אשר על פיה יש ללמוד את פרטי ההלכות, אין דבר ברור וודאי, וחכמי ההלכה המוסלמית נחלקו בנושא. האסכולה השאפעית היא בעד מנהג מילת הבנים והבנות, באסכולה החנבלית יש חובת מילה לבנים בלבד. בשתי האסכולות הנותרות, המאלכית והחנפית, הטענה היא שה"ח'תאן" – מילה – הוא מנהג לבנים, ומעשה אציל לבנות [מכרמה].²¹ בעיה זו של מילת הבנות עולה אל הכותרות מדי פעם. לפני כעשר שנים פירסמה נואל אלסעדאוי, סופרת פמיניסטית ידועה ממצרים, ספר מרתק, ובו תיארה פרטים אינטימיים ביותר על מנהג זה והשפעתו הגופנית והנפשית על הבנות.²²

ווריס דירי מסומליה, שהיא היום דוגמנית מפורסמת ושגרירה מיוחדת של האו"ם, חוותה חוויה זו בגופה, וטוענת שהטלת מום זה בגופן של מיליוני ילדות מהווה הפרה חמורה ביותר ואכזרית של זכויות האדם. היא מוסיפה שמקור המנהג נעוץ בדחף האלים של הגברים לשלוט על סביבתם.²³ באוכלוסייה המוסלמית בישראל – הלא בדווית – המנהג אינו קיים, והוא אף מעורר אנטגוניזם, אולם יש עדיין חלקים בציבור המוסלמי הסבורים שהמילה מוסיפה לצניעותה של הנערה, וזה בבחינת רצוי [מנדוב].²⁴

הערות

- 1 לואיס, הערבים בהיסטוריה, 1995.
 - 2 שם, שם.
 - 3 סלמן, הבדווים בנגב, תשנ"ג.
 - 4 הערך "ערבים", אנציקלופדיה עברית.
 - 5 אבן ח'לדון, אלמקדמה, 1966.
 - 6 לצרוס יפה, פרקים, 1975.
 - 7 שם, שם.
 - 8 סטיוארט, "האישה", רשימות 1988.
 - 9 סיגל טל, האישה הבדווית וכו', 1995.
 - 10 צרצור, "לשאלת חינוכו של מיעוט זר במדינתנו בתוך; חינוך בחברה מתהווה", ת"א, 1985 עמ' 86.
 - 11 Abu. I. "Bedouin Arab education in the Negev future goals and objectives" in: *Notes on the Bedouin*, 21, 1990, pp. 4-22.
 - 12 בן דוד, מערכת החינוך הבדווית בנגב. 1994.
 - 13 מאיר. ברנע. הארץ, 18.4.1985.
 - 14 אשכנזי. הבדווים, מוצאם חיהם ומנהגיהם, ירושלים, תשל"ג, עמ' 68-70.
 - 15 מנאע, חאג' יחיא, מברוק – תרבות החתונה הערבית בישראל, רעננה, 1995, עמ' 117-121.
 - 16 ביילי, "השירה הבדווית בסיני ובנגב", הבדווים, רשימות ומאמרים, תשמ"ח, עמ' 299-301.
 - 17 שם, שם.
 - 18 קזז, "ברית המילה בקרב הבדווים – מסורת ותמורה", הבדווים רשימות ומאמרים, [1990], עמ' 82-96.
 - 19 לצרוס יפה, שם, עמ' 167-168.
 - 20 מג'לת "מנבר אלסלאם", קאהיר, 1987, עמ' 68.
 - 21 שם, עמ' 70.
 - 22 אלסעדאווי, מאחורי הרעלה, קאהיר, 1988.
 - 23 ידיעות אחרונות, 6 ינואר 99.
 - 24 לחומר רקע בנושא זה כדאי לעיין בספר: Hamed Ammar, "Growing up in Egyptian province of Aswan", London, 1954; Giladi, Avner "Some notes on Thanic in medieval Islam", Journal of near Eastern studies, 47,3,1988.
- אני מודה לידידי השופט אחמד נאטור אשר סייע בידי בנושא זה ברצון ובהבנה.

ביבליוגרפיה

- אבן ח'לדון, עבד אלרחמאן, "אלמקדמה" – אקדמות למדע ההיסטוריה – תרגם עמנואל קופלביץ, ירושלים, 1966, עמ' 76.
- אשכנזי, טוביה. הבדווים, חיהם, מוצאם ומנהגיהם, ירושלים, תשל"ג, עמ' 68-70.
- ביילי, יצחק. "השירה הבדווית בסיני ובנגב", הבדווים – רשימות ומאמרים, שדה בוקר, תשמ"ח עמ' 229-301.

- בן דוד, יוסף. **מערכת החינוך הבדווית בנגב – המציאות והצורך בקיומה**, ירושלים, 1991.
 טל, סיגל. **האשה הבדווית בנגב בעידן של תמורות**, מרכז ג'ו אלון 1995, עמ' 11-20.
 לואיס, ברנרד. **הערבים בהיסטוריה**, ת"א 1995, עמ' 14.
 לצרוס-יפה, חוה. **פרקים בתולדות הערבים והאיסלאם**, ת"א, 1975.
 מאיר, א; ברנע, דב. **הארץ**, 18.4.85, עמ' 9.
 מנאע, ע; חאג' יחיא, ק. **מברוכ – תרבות החתונה הערבית בישראל**, רעננה, 1995, עמ' 117-121.
 סטיוארט, פרנק. "האישה, בעלה והאפוטרופוס שלה בקרב הבדווים בסיני", **רשימות בנושא הבדווים**, 19, 1988, עמ' 57.
 סלמן, אורי. **הבדווים בנגב**, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 18.
 הערך "ערבים" **אנציקלופדיה עברית**, כרך כ"ו.
 צרצור, סעד. "לשאלת חינוכו של מיעוט זר במדינתנו", **בתוך: חינוך בחברה מתהווה**, ת"א, 1985, עמ' 86.
 קזז, נסים. "ברית המילה בקרב הבדווים – מסורת ותמורה", **הבדווים – רשימות ומאמרים**, 21, שדה בוקר, 1990, עמ' 82-96.
 Marx. Emanuel. *Bedouin of the Negev*. Manchester university press, England 1976.
 Abu Saad. Ismail. "Beodouin Arab education in the Negev – future goals and objectives" *Notes on the Bedouin* (21) 1990, pp 4-22.
 Ammar Hamed, *Growing up in Egyptian province of Aswan*, London, 1954.
 Giladi Avner. "Some notes on Thanik in medieval Islam" *Journal of Near Eastern Studies*, vol, 47, 3, 1988.